

ИСТОРИЯ И СМИСЪЛ

Хората приличат повече на своето време,

отколкото на бащите си

Арабска поговорка

Разговорът за дъжда и хубавото време

става наистина интересен,

когато започнат да се проявяват

първите признаци на края на света

Станислав Лец

Краят на времето не е събитие

Николай Бердяев

1. Има ли смисъл историята?

Въпросът за смисъла на нашето знание за миналото е сякаш ненужен. Та нали ако познаваме миналото си, това значи, че поддържахме будна паметта за общия ход на човешкото развитие, за културата. Ако човек загуби паметта си в резултат на някакво произшествие, той загубва и своето Аз, самоидентичността си. Без спомени за миналото си, за името си, той не знае кой е. Именно във връзка с миналото се съживява и буди постоянното ни чувство за себе си. Човекът без минало (без корен) постоянно се принуждава да се гради като личност наново. Страдащият от амнезия загубва биографията си, той трябва тепърва да гради себе си като изпълва със съдържание и смисъл "изпразненото" (в резултат на безпаметството) личностно начало, т.е. Аза, собственото име и собствения си живот. Човекът без време е същество, живеещо само в пространството. Историята и биографията (колективната и лична памет) съхраняват миналото. Без познание за миналото ние постоянно ще сме принудени да търсим лицето си, да се утвърждаваме наслуки, да се наричаме хора, без да знаем откъде сме дошли и накъде отиваме.

Но въпреки тази очевидна логика, въпросът за смисъла на историята съвсем не е безпроблемен. Защото едно е поставянето на въпроса за смисъла на историческото познание, а друго за смисъла на самата история. Историята може да бъде просто констатация на лишени от смисъл случки. Така например гръцкият историк Тукидид е убеден, че не ще се случи нищо съществено в бъдещето, както нищо съществено не се е случило в миналото.

За други учени пък смисълът на случващото се е нещо произволно, тъй като е изцяло субективен, т.е. зависи от нашето желание и намерение да "видим" във фактите някаква значимост за човешкото развитие. Паметта се събужда само тогава, когато решим да я направим събитие.

Трети пък са склонни да виждат в обществените изменения и делата на хората не смисъл, а сякаш необходимост, подобна на естествената закономерност в живота на биологичните организми. Например английският историк и философ на историята Арнолд Тойнби описва двадесет и една цивилизации, съществуващи от появата на човека до днешно време, но всички подчинени на простия закон на живота - растеж, зрялост и упадък.

Но проблемът за смисъла на историята не може да бъде игнориран, защото самото ни историческо минало и настояще е "тъкан" от дела, действия на хората, които са осъзнати, т.е. в които човекът влага смиели. Заповедите на военачалниците и държавниците, управлението на икономическия живот, дори битовите прищевки на знатните имат замисъл, разумни или недотам разумни мотиви и т.н. Смисълът на историческите събития и изменения обаче не може да бъде сведен само до инди-видуалните замисли.

Замисли и смисъл

На първо място, делата на отделните хора засягат и оста-налите хора, замислите не могат да се изолират от системата взаимовръзки, които поражда човешкото съжителство. Смисълът на отделните действия се оказва зависим не само от човека или групата, които ги осъществяват, а и от други хора, групи, общества. Могат да се дадат хиляди примери за неуспели замисли поради сблъсъка им със замислите, интересите, делата на другите. Представете си, да речем, че в почивния ден едновременно на много хора хрумва да се усамотят, разхож-дайки се в крайградската гора. Ясно е, че в резултат на еднаквия замисъл, който са имали хората, нито един от тях не ще успее да се усамоти. В обществото, като връзка между мно-жество хора, често индивидуалните замисли се обезсмислят.

Също така това, което е смислено за едни, е безсмислено за други. Смислите на делата на хората зависят и от оценката за тях. Различните оценки на действията, дори на начина на живот на отделни групи стават даже причина за конфликти. За бизнесменът например "пилеенето на време", тъй характерно за някои групи хора - бездомниците, аутсайдерите, наркома-ните, скитниците и дори бохемите, е безсмислено. Но други хора считат за не по-малко безсмислено разточителството, луксозното живеене на богатите. Налице е социално неразбира-не. Смисълът на делата в много редки случаи е всеобщ. Ще прибавим и това, че в действията на хората не винаги се проявява рационалността. Някои от тях се извършват без да се осмислят - човек се осланя на общото мнение, традициите, вярата. Най-близките дела, работата, организирането на семей-ния живот и бита са сякаш най-промислени от човека. Зад не-посредствените си цели обаче човек няма склонност да се вглеж-да. Често онова, което не зависи от него - обществената система, нещата на които не може лично да влияе (да речем пазарната цена на лева), поведението на другите хора, е област на непромисленост, ирационалност. В човешкия живот смисълът и липса-та на смисъл са взаимодопълващи се, тъй както звуците и тиши-ната.

Тази хаотичност при оценка значението на делата дава основания на много философи да мислят, че в историята няма вътрешен смисъл, че единственият смисъл е външният, предопределеността на общественото развитие.

Според едно от разбиранията за външен смисъл на историята в хаотичността на човешките дела Бог е предопределил някакъв стабилен порядък и хармония. Той ни посочва насоките на историческия ни път. А това отговаря на нуждите ни от устойчив, траен ред на битието. Но има ли историята вътрешен смисъл?

На първо място, много често като смислени се оценяват действията, които са се наложили във времето като успешни. Затова някои историци са склонни да мислят историята само като поле на победи и успехи. Неуспелите са аутсайдерите на историята, тези, които не са съумели да наложат замислите си. Миналото се оценява като смислено доколкото делата на успешните се разбират като съдба. Коректно е да се каже, че такава позиция има основания. Смисълът на действията в историята се оценява не само от хората, живеещи в момента на извършването им, но и от бъдещите поколения, за които е по-ясен ефекта от делата на предшествениците. Затова е вярна констатацията, че историческото знание за човека предполага дистанция.

На второ място, историята съди за смисъла на делата от гледна точка на трайността на времето, т.е. от значението на тези дела за бъдещите поколения. Някои виждат в това значение само ползата. Интерпретирането на миналото и настоящето се оценява чрез благоденствието на бъдещите хора. И, на трето място, за смисъла на историческите събития може да се съди и от гледна точка на осъществяването на други ценности - тези на морала, на личните усилия, на благородните неуспехи.

При всички случаи обаче трябва да се каже, че историята очевидно не може да бъде оценена само чрез проникване в индивидуалните замисли на хората. По-добре от историците това правят например психоаналитиците. Историческият смисъл се измерва с влиянието не само на отделните замисли, но и на делата върху развитието на обществата, на големите групи хора и човечеството в цялост. За истинския историк ценността на замисъла се съизмерва с ценността на действията. Именно в колективните действия отделните намерения могат да бъдат смислени за бъдещето, но и да се обезсмислят. Народите водят често войни за защита на икономически интереси, за национално самочувствие. Но не по-рядко бъдещето показва, че противоборството е било ненужно и дори пагубно. Ето защо смисълът на историята, като вътрешен, неин смисъл, не се извежда от разумността или неразумността на масовите или индивидуални дела, а от следствията им за бъдещето на народите. Значимостта на

делата се определя в историческото мислене от бъдещето. Тук разумността винаги се схваща и от гледна точка на целта.

В търсене на вътрешен смисъл на историята

Именно от гледна точка на целта историята има смисъл. Смисълът в историята е цел. И доколкото целите се променят, в историята няма предопределен смисъл, т.е. вътрешният смисъл на историята се мени. Според общата цел се оценяват различно смислите на индивидуалните и общи дела. Може да се оцени като смислено и бездействието. От гледна точка на целта,

бездействието или погрешното действие също имат значение. Ханс-Георг Гадамер казва, че е добре да се документира като исторически факт и чувството за вина на хората, за това, което те са искали, но не са съумели да направят. Наред с реалните постижения, за историята имат значение и намеренията, но дотолкова, доколкото са служили на целта на обществената промяна. Ние винаги ще се стремим да подредим рационално ежедневната си практика, защото иначе не бихме могли да съществуваме. Когато обаче искаме да видим в тази ежедневна практика и исторически смисъл, ще трябва да мислим и за общите човешки цели.

2. Идеята за прогреса

Макар и да са свързани, понятията за прогрес и смисъл на историята се различават. В делата на хората ние можем да открием "исторически смисъл", без непременно да ги оценяваме като прогресивни. Например в много общества от древността до днес е прието децата да се грижат за родителите си, когато стигнат до преклонна старост, т.е. когато не могат да се грижат за себе си сами. Смисълът за обществото и историческият смисъл на тази традиция е, че децата и внуците от една страна полагат усилия за съхраняване на дедите си, на живата родова памет. От друга страна тази традиция е от значение и за възпроизводството на обществото, зрелите хора отглеждат повече деца, за да осигурят по-лесно старините си. Но този исторически смисъл не може да се нарече прогрес.

Прогресът, респ. регресът, упадъкът (като категории противоположни на първата)

показват някакви тенденции на историческото изменение, дълготрайни насоки на процесите в обществото. Прогресът е тенденцията към усъвършенстване и развитие в промените на обществото, регресът - насоката на деградацията, отказът от определени предишни постижения, насоката на загиване на човешката цивилизация. Но очевидно е, че и понятията като развитие, усъвършенстване, упадък, залез, деградация и т.н. се нуждаят от изясняване. Защото само в редки случаи усъвършенстването на човека не е съпроводено с отрицателни последици или упадъкът с процеси на подем. Например развитието на техниката повиши жизненото благосъстояние на много народи и направи съществуването им много по-леко и приятно. Но този процес породил и екологичните проблеми и косвено стана заплаха за цялото човечество.

В крайна сметка сложността при оценката за възхода или залеза на народите, за прогресивността или регресивността на хорските дела се дължи на различните критерии, които ние имаме за насоката на процесите. Ако критерий на развитие е човешкото господство над природата, използването на околната среда, натрупването на знанията, на богатата, повишаването на жизнения стандарт и пр. - това са все ориентири за едно прогресивно движение на културата. И сякаш това са областите, в които е най-очевидно развитието, тръгвайки от архаичните общества и стигайки до свръхмодерната днешна цивилизация. Очевидността тук следва от феномена на натрупването. В историята на науката старите знания не просто се отхвърлят като ненужни, а стават основа на нови, по-задълбочени знания. В историята на техниката - откритите начини за овладяване на природата се допълват във времето с нови, като старите не се отричат изцяло, тъй както например роботът-секач може да отсича механично дърветата, но с помощта на нови източници за енергията си и с елементите на нов вид, компютърен, изкуствен интелект.

Въпроси към апологетите на всеобщия прогрес

Ако това натрупване чрез усъвършенстване на старото е критерий за прогреса, то тогава "извън" прогресивното развитие могат да се окажат цели сфери на човешката дейност - изкуството, човешките чувства, всяко човешко деяние, което не просто е прилагане на старо знание по нов начин, а е уникално само по себе си. Затова например френският учен Клод-Леви Строс счита, че специално в областта на духовната култура няма прогрес. В противен случай трябва да приемем, че образците на античното изкуство, вдъхновявали векове наред европейските творци, са по-низше стъпало в развитието на художествената култура. Или че такива са древноиндийските писмени паметници или архитектурни достижения.

Ако обаче за уникалните културни паметници ние нямаме база за сравнение, доколкото всеки един от тях има своя собствена ценност, то прогрес може да има в историята на нашата оценка към тях и на възприемането им. След залеза на античността мраморните блокове на Партенона са били безмилостно разграбвани за строителен материал от мюсюлманските нашественици, колонизаторите на Африка са виждали в ритуалните украшения и култови предмети само златото и слоновата кост. През XX в. в древните руски църкви пролетарии-атеисти са виждали само подходящи за складове и административни помещения сгради. Днес самата оценка на тези паметници на културата като уникални и великолепни произведения на изкуството е прогрес в съзнанието за тях.

Ценността на многообразието, на равностойността на създаденото от човека в различните периоди и цивилизации е също критерий за прогрес на човечеството. Прогресът е съзнание за толерантност към различното.

Нещо повече, прогресът е не само натрупване на новото и прибавяне към старото. Той не е механично присъединяване към старите традиции, подобно на изиграно от рокери старинно хоро. Идеята за прогреса има по-друг смисъл.

Първо, тя е задължение, дълг на днешните актьори в театъра на историята, на днешните поколения към миналите и към бъдещите хора. Като задължение спрямо миналите поколения да запазим най-ценното създадено от тях, и като дълг към следващите - да умножим ценността на миналото със свой съзидателен труд.

Второ, от гледна точка на критериите, спрямо които разбираме случилото се като прогресивно или регресивно, между тези критерии основно място трябва да имат всеобщите човешки ценности - живот, творчество, свобода, хуманност, разум, красота, при това в тяхната хармония и мяра. Животът е висша ценност, но ако осигуряването му за една общност става за сметка на други (да речем чрез разширяването на жизненото пространство посредством войни със съседите), или чрез унищожаване на природата, това осигуряване едва ли може да се схваща като прогрес. Същото важи и за историята като прогрес на разума (основен критерий за развитието в Просвещението). Ако човешкият разум си проправя път във времето за сметка на свободата на отделните хора, ако "разумната под-редба" на обществото ограничава правото на избор и собствени решения, то и развитието е едностранчиво.

И накрая - идеята за прогреса е не просто хипотеза за обяснение на ставащите процеси в културата. Тя е и надежда на хората за собственото им бъдеще. Тя открива хоризонт за нашите наследници, обещава им смисъл на живота. В нея доминира жизнерадостта, а не уплахата и страхът от бъдещето. Идеята за прогреса е следствие от самочувствието, че можем сами да променяме съдбата си и да контролираме делата си. Без тази идея (колкото и ограничено да я разбираме и да сме убедени, че и самият прогрес не е нещо всеобщо, а е само временен) ние ще трябва да приемем собствената си безизходна ситуация. Това е чувството за доизживяване, което от гледна точка на бъдещите хора можем да наречем само вина.

3. Краят на историята. Действителност или утопия?

Историята е процес, изменение. Всяко изменение се разбира чрез своето начало и чрез своя край. Краят е също толкова значим, колкото и началото, той е завършекът на процеса и най-доброто свидетелство за характера му. Но сякаш в историята край не съществува. Идеите за прогреса, особено в най-наивния им вариант, разглеждат историческите изменения като безкрайно усъвършенстване на човека във времето. Това обаче не може да се приеме безрезервно.

Историята може да има чисто физически край - гибел, причинена от унищожителна ядрена война или неизвестно космическо бедствие.

Историята може да има край за отделните индивиди. Често преживяването на собственото приближаване към смъртта се свързва с гибелта на света. Пред болката от неизбежното, умираещият лесно обявява края на света, подобно е отношението към историята на тези, които разбират, че тяхната епоха си отива. Трудното разделяне с миналото, както при възрастните хора влече незаинтересованост и дори отхвърляне на бъдещето.

Историята може да се мисли като крайна и от гледна точка на по-висшата инстанция на вечността. В християнския светоглед нейното начало е предопределено от творчеството на Бог. Заедно със света, той създава и времето, докато сам той е извън него във вечността. Предопределен е и пътят на историята към края - път започващ от грехопадението и завършващ със страшния съд. Краят на историята дори е бивал фиксиран в дата, прогнозирана е била точната година на Апокалипсиса. Тази концепция всъщност не засяга историята на човешките дела (за Августин тайна и загадка поради

безсмислеността им), тя е история с божие предназначение. Тази концепция за пре-допределения край се нарича есхатология. Есхатологичен мотив е и допускането от Карл Маркс на комунизма като последна обществена формация.

Старата християнска идея за края на историята не обрича (както понякога се твърди) човека на пасивност, на изчакване на завършека. Напротив - от делата ни в света зависи дали ще се изправим пред вечността спокойни и праведни.

В един по особен смисъл Николай Бердяев защитава есхатологичния вариант на разбирането за историята. Безкрайният прогрес е пълно безсмислие, безсъдържателно продължение на обществените изменения. Смисъл има само завършеността. Самото завършване, край, е вече смисъл, по подобие на смисъла на смъртта за личността. Осъзнаването на крайността във времето превръща самата личност, нейния живот в уникално събитие. Крайността на историята не отрича вечността, нито пък обрича на пасивност. То предполага вечност и смисъл, тъй както в миговете на творчеството ежедневието, рутинен и скучен свят завършва.

В последно време темата за края на историята отново става модна, във връзка с промените в източноевропейските страни. Американският учен Франсис Фукуяма написа една твърде обширна книга-прогноза за завършек на историята. За него миналото е противопоставяло идеология и начин на живот (социалистическият и буржоазно-либералния). Днес обаче сякаш народите избират един общ път - този на развитите западни демокрации и поради това в историята няма противоречия, а идеологията на западните общества е без алтернативи. Хората вече ще се занимават главно с усъвършенстването на техниката, с производството на все повече и по-изтънчени стоки, с екологическите проблеми. Но в същински смисъл това не е история. Предстоят, както казва Фукуяма, векове на скука. Историята ще остане само това, което е било и ще се съхранява единствено музейно.

Всъщност тази концепция е възлова още за философията на Хегел. За него най-важните идеи за смисъла на историята са постигнати в собствената му философия. Те проследяват в знанието възможно най-рационалния тип общество и държава. Този тип общество може и да не е постигнат, но е идеен завършек на историята. Поколението, които идват в бъдещето, ще го осъществят, защото съзнанието не може да не бъде претворено в действителността. Човек е показал в хода на епохите, че никакви изпитания не могат да го спрат да осъществи идеалите си.

Може да е наивно безкрайното прогресиране, но твърде наивно е и завършването на идеите за историята в утопията за една всеобща бъдеща човешка форма на живот. Историята е показвала и ще показва многообразие от форми тъй както всеки индивид има своя биография, а всяка страна - път в културата.